

МИЉАН МОЈАШЕВИЋ, БЕОГРАД

НЕМАЧКА КЊИЖЕВНОСТ КОД РАДОВАНА ЗОГОВИЋА

Поред кауча, на ком је под крај болестан лежао, била је на ниском сточићу, на домак руке, увек хрпа књига, понекад и позамашних. О свему се, па и о распореду посета, старала његова Вера, тихо, с тихим смешком и топлим погледом, ћутљиво речита. И — бескрајно стрпљива и издржљива. Да ли је Радован седао за писаћи сто и шта чита, то су бивала прва питања, јер за интелектуалног ствараоца његовог домета и сталне воље да се што више сазна, моћи писати и шта моћи читати посебан су показатељ. Био сам изненађен кад сам га затекао да чита Штефана Цвајга. У руском преводу. Цвајг је и мене заокупљао, али још у младости. А Радован га ево узео и сада, испаде: под крај. Као да сам срео драгог, деценијама невиђеног познаника, изгнаника, крај болесничке постеље свог пријатеља. Ето и повода да се и сам мало вратим Цвајгу, макар то било и успутно.

Између Радована Зоговића и Немаца, па и њихове књижевности, стајало је, можда упадљивије него код многих других, и много чега од онога што се пропатило у два рата са Немцима. Утолико већу вредност су код њега имали Немци оснивачи научног социјализма са својим делима, почев од познате совјетске антологије њихових текстова, коју је Зоговић читао још у руском преводу¹⁾, а која је после Другог светског рата изашла и на српскохрватском, у издању „Културе“, па даље преко њихових целокупних дела у којима је — на то већ регистри указују — обиље обавештења и судова о немачкој књижевности. Ту се већ старој Немачкој супротставља нова: антиратна, интернационална. Укратко: марксистички виђена и марксистички тражена Немачка. Та Немачка се отварала пред погледом Радована Зоговића преко руског језика бар толико колико и преко властитог, српскохрват-

¹⁾ К. Маркс — Ф. Енгелс, *Об искустве*, сборник под редакцией Мих. Лифшица, комментарии А. Выгодского, Г. Фридлендера, Москва — Ленинград 1938.

ског. Преко српскохрватског вероватно понајвише у преводима предратног „Нолита“. Но не треба заборавити да је ондашња, међуратна наша гимназија давала добре основе општег образовања, укључујући и основна знања о немачкој књижевности, у оквиру наставе немачког језика.

Личност од значаја, и од књижевног и политичког утицаја, Радован Зоговић представља посебан облик прихватања немачке књижевности код нас. Притока која се са те стране улива у његово дело и мишљење једва ако је слична поточићу кад се упореди с богатим сливом руске књижевности, према којој је био отворен и познавањем руског језика. Па и тај поточић као да је везан за велики руски слив.

Оно што је, као песник револуционар, и песник Револуције, био код Руса Мајаковски за Октобарску револуцију, то је, рекли бисмо, био код Немаца, исто за њу, Јоханес Р. Бехер; а код нас, за Октобарску и за своју југословенску: Радован Зоговић.

И аутобиографски делује Зоговићева једноставна констатација: да је Мајаковски „у револуцији и за револуцију радио свим својим неисцрпним снагама“²). А пасус даље, када пише о поеми о Лењину, у којој је Мајаковски „насликао Лењина као вођу и учитеља радног народа читавог свијета, као великана чији је животопис историја радничке класе, историја борбе човјечанства за слободу и социјализам“ (243), као да пише о Бехеру. И Бехер је исте те, 1924. године, када Мајаковски своју, написао властиту поему *На Лењиновом гробу*, праву химну лењинизму. Радован Зоговић је волео Бехера и као песника. И Бехер и Зоговић били су људи који се ничим нису дали разочарати у своје идеале. У људе, појединачно, можда, али у своју визију, у идеје којима су се подредили у уверењу да тиме служе човечанству — никако. У одговору на једно питање о литератури и револуцији, истакао је међу писцима којима је поткрепис своје виђење, одмах иза Горког, Мајаковског и Блока — Бехера³). Могла би бити занимљива једна упоредна студија о Мајаковском, Бехеру и Зоговићу.

Исте године (1947) када пише ово о Мајаковском и његовој поеми о Лењину и револуцији, проглашава, у расправи *Његошева поема о борби и слободи*, написаној за стогодишњицу *Горског вијенца*, свестан великих очекивања марксистичког вредновања Владичине велике поеме, стихове: „Нека буде борба непрестана! / Нека буде што бити не може, / [...] нек пропоје пјесна од ужаса, / олтар прави на камен крвави!“ „као чвориште *Горског вијенца*“, које „садржи револуционарну истину да се нови, праведни друштвени поредак, царство слободе, нови „олтар“ на земљи, може подићи само на развалинама старог, може извојевати само револуционарном борбом. И још више од тога, записује: „Ово мјесто [...] чини *Горски вијенац* бесмртним узбеником револу-

²) Радован Зоговић, *На попршту*, Београд: Култура 1947, стр. 242.

³) Радован Зоговић, *Мој поглед на сукоб на књижевној левници*, Књижевност, 1983, бр. 6—7, стр. 1145. Тај прилог је интервју који је Зоговић дао Миращу Мартиновићу.

ционарне борбе за слободу и срећу народа; оно га је чинило живим и незамењивим уџбеником наше народноослободилачке борбе⁴). Дакле: старо, које треба разградити револуционарном борбом; и саградити ново, које је циљ револуционарне борбе. Између тог новог и народне среће у слободи стоји знак једнакости. Као оно Мајаковски, као Бехер за њим, и Зоговић је дао на олтар прави и камен крвави збиља читавог себе, до краја. И отишао с вером у то. То је Зоговићево поимање књижевности и њене револуционарне идејности, у длаку исто као и код Јоханеса Р. Бехера. Ту је савршено свеједно ко ком народу припада, одакле долази и чија му крвца греје прси. Пресудно је ком се циљу запутио, са каквом етиком, естетиком и политиком: ко се како „крсти“. Оваквим тумачењем укључује се *Горски вијенац* у револуционарно наслеђе. За оне, и уопште наше прилике, оваквом оценом унапред је одбрањен *Горски вијенац*, а тиме и његов песник, од свакаквих, сасвим могућих професионалних, а и других уских погртања у оценама, које би водиле чак и одбацивању. Лењинаова слава није више много зависила од песника који су га величали с разних страна света, али Његошево послератно место у југословенској књижевности и политичкој и националној свести зависило је те још како од овакве оцене Радована Зоговића и свега онога што стоји иза врло компетентне изјаве шта је *Горски вијенац* „чинило живим и незамењивим уџбеником наше народноослободилачке борбе“. Јесте, ово је став стицан на учењима оснивача научног социјализма, те зато интернационалан колико и револуционаран.

Но: танка је веза с немачком књижевношћу чак и у аутобиографским казивањима Радована Зоговића⁵) иако га Јевто Миловић, германист по струци, наводи питањима на одређена имена, истина не зато да чује шта Радован Зоговић зна и мисли о њима, него да тим именима подстакне и усмери одговоре, а и зато што су самом Миловићу ти примери најнепосредније при руци.

Сва је прилика да је о немачкој књижевности Радован Зоговић највише написао у необјављеном предавању *Горки у „Нолиту“*, одржаном поводом „Нолитовог“ јубилеја⁶). У осврту на дела која је објавио предратни „Нолит“, задржао се на Травеновом роману *Мртвачки брод*, оценивши га као жестоку оптужбу капиталистичког поретка. Потом се, сличним поступком најкраће оцене идејне усмерености, осврнуо на роман Ернста Освалда *Јер они знају шта раде*, повезавши га с Толстојевим *Васкрсењем* као

⁴) Радован Зоговић, *Успутно о незаобилазном*, Титоград 1983. (= Црногорска академија наука и умјетности, Посебни радови, књ. 2), стр. 24.

⁵) Јевто М. Миловић, *Разговори са умјетницима*, Београд 1983, стр. 186—241.

⁶) 15 куцаних страница, одржано јануара 1979. у Београду. Предусретљиво ми га позајмила Вера Зоговић, чија ми је свесрдна помоћ, подацима из песникове заоставштине, била и иначе драгоцену прилогу, који само отвара једно питање. Накнадно објављено у *Сварању*, XLII (1987), 651 и д.

узором, па на „херојски колективистички епос“ Франца Верфела *Муса Даг*, на *Рај Америку* Егона Ервина Киша, на *Поданика* Хајнриха Мана, на „роман *Рат* њемачкога комуниста Лудвига Рена“, на Ремарков роман *На западу ништа ново*, на Толерову *Једну младост у Немачкој*. Најприродније је претпоставити да је ова дела и читао у „Нолитовим“ преводима. Напредна немачка књижевност била је очигледно добро заступљена у „Нолиту“. Из овог предавања сазнајемо да је избор дела Максима Горког за „Нолит“, за који га је преводио и Зоговић, прављен на основу немачког издања (Malik-Verlag).

Са младићки полетним отпором према националсоцијализму расло је у време предратног „Нолита“ и бунтовно, у неку руку завереничко расположење за прогоњену, емигрантску немачку књижевност. Пресуднији је ту био етички неголи и естетски момент: нагон да се и по цену властитог ризика стане на страну неправедно гоњених. Радован Зоговић је био човек и са племенским осећањем етичког диктата. Толер и Ремарк нису спадали међу највеће уметнике речи, али су спадали међу најчитаније писце одважне речи. Нпр. једног Јоханеса Р. Бехера није човек морао прво читати па да га цени. Лево оријентисан интелектуалац, и наш, ценио га је већ по — чувењу. Немачки комунист, песник, прогнаник из своје земље са азилом у Совјетском Савезу, био је велика политичка, што ће за онда рећи и морална нада, и снага, напредних интелектуалаца, који се никако, све док је било сасвим касно, нису мирили са тим да немачка радничка класа неће сама изаћи на крај са националсоцијалистичком диктатуром. Ко у то није веровао, деловао је као да је потпао под утицај десне пропаганде.

За разлику од Бехера, Бертолт Брехт је, као уосталом и Мајаковски, био ванпартијски марксист, чији домети су, и књижевни и књижевнотеоретски, такви и толики да су освајали признање и политичких неједномишљеника. Тај интелегентни, духовити мислилац ушао је у Зоговићеву лектуру у руском избору и преводу⁷⁾. Низ подвучених места су, у целини узето, изврсни примери Зоговићевог саговорништва са Брехтом. Он подвлачи код Брехта по правилу оно што би и сам о томе рекао. Изврсан пример за то: Дословце Брехтовим речима је одговорио на сасвим лично питање о томе шта пише — „/.../ одговорићу наводећи мали пасаж из дневника Б. Брехта: „Колико се могу сјетити’, каже Брехт, „ја никад нијесам написао ниједног ретка ако се физички нијесам добро осјећао. Добро здравље већ само по себи доноси осјећање суверености, тако неопходне за писање’. Ја имам

⁷⁾ Бертолт Брехт, *О литературе*, Москва: Художественная литература“ 1977. Составление, переводы и примечания Е. Кацевой. Вступительная статья Е. Книпович. — Тек на стр. 163, у есеју *О формалистическом характере теории реализма*, где је подвучена, мастилом, реченица о односу између формализма и авангардизма, почиње читаочево реаговање бележењем..

разлога за овакав одговор⁸⁾. Да, никуда и никамо без личне суверености! Вреди пратити и на ком делу Брехтових текстова се Зоговић не задржава, што би могло да значи и: са чиме се, код Брехта, можда и не слаже. Или најпросто: на шта не реагује оловком. Листајући за овим Зоговићевим подвлачењима зажели човек да има свој примерак ове књиге Брехтових текстова, а затим да то имамо у преводу, на српскохрватском. Овај избор Брехтових текстова на руском спада, већ и по години издања (1977), у лектуру задње деценије живота Радована Зоговића.

Од не баш много подцртаних места издвојићемо само нека. Подвучено је (225), оловком, да фашистичке владе имају велику антипатију према реалистичкој књижевности. Текст о Карлу Краусу (257—259), из времена „око 1934“, остао је недирнут оловком, а очекивао би човек да — у ово време — пријатељ Мирослава Крлеже осмотри како се односи Брехтово размишљање о Краусу у поређењу са Крлежиним. И кратки текст о Готфриду Бену (259—260), и Брехтово писмо упућено Јоханесу Р. Бехеру за шездесетогодишњицу, остали су недирнути оловком (300—301). Зоговић је био доста штедљив у подвлачењу по овој књизи. Подвучена места делују као потврде властитих размишљања; у Штефану Георгеу, сасвим обрнуто, налази потврде за неоригиналност модерниста.

На питање Јевта Миловића о односу према интерпункцији, Зоговић је прво отарасио песме без интерпункције као — „у најбољим случајевима“ — „моду и дјетињарију“. А онда наставио: да је Штефан Георге пре готово пуних девет деценија објављивао песме „без великих слова за именице и готово сасвим без реченичних знакова“. „У нас се, у потоњих двадесет и курс година, такође пишу и штампају пјесме без великих слова и интерпункције [...], тај још један увоз са Запада, копира се, колпортира, рекламира и натура као последњи ‚крик моде‘ /.../. Часопис Ш. Георгеа и његова круга, који је, чак по признању доста либералистичке енциклопедијске литературе, ‚одиграо извјесну улогу у припреми фашистичке идеологије‘, прокламовао је правило које се у нас сада такође лансира као ‚откриће атомског вијека‘, наиме: ‚Помоћу тачно израчунатог одабирања и нагомилавања самогласника и сугласника, ми постижемо утисак независно од смисла‘. И ‚маестро‘ тога круга, Ш. Георге, субјективист и мистичар, сљедбеник Ничеовог аристократизма, национализма и вождизма, објављује своје пјесме без великих слова и интерпункције, чак своје збирке штампа особитим слогом и у свега 100 или 200 примјерака, који се не продају него поклањају“. Све те „преврате“ тумачи Зоговић као „тежње да се поезија изолије од широке публике и, затворена у саму себе, затвори у уски круг ‚изабраних‘.“ Такву поезију он види у њеној „социјалној функцији об-

⁸⁾ Као нап. 3, стр. 1155. — Ово је Зоговићев превод, са руског превода Брехтове забелешке од 25. 12. 1952, која се налази подвучена и посебним знаком, Радовановим, на маргини обележена, на стр. 396 књиге која се наводи овде у нап. 7.

мањивања, збуњивања, културног осиромашавања и апатизирања људи“. Песнику увек артикулисане речи та „поезија је постала толико неартикулисана, толико је обесмишљена да је интерпункција стварно сасвим сувишна“. Јер: „шта значи одвајати запетама, наглашавати узвичником ријечи у стиху који ништа не значи?!“ Јер: „да су тачке, запете и остали знаци препоне, баласт за поезију, томе би се досјетио неко од пјесника који су били преломне појаве у историји поезије какав Данте, на примјер, какав Шекспир, Гете, Пушкин или Мајаковски!“ (234).

И за Зоговићев однос према немачкој књижевности имамо, бар за сада, највише грађе о Гетеу. Гетеа је ево истакао, међу шест највећих имена светске књижевности, хронолошки, на четвртом месту: иза Хомера, Дантеа и Шекспира. Остала двојица су: Пушкин и Мајаковски. У реченици која, истина, не истиче вредновање изричито, али истиче циљ песника које Зоговић сматра најрепрезентативнијим, та реченица заправо гласи: „од Хомера, преко Дантеа, Шекспира, Гетеа и Пушкина, па до Мајаковскога, поезија у принципу остаје иста: живот — предмет и циљ; јасноћа, доступност — услов дјеловања и опстанка“ (220). Миловић је ову мисао ставио у наслов интервјуа.

Не знам колика је веза између Гетеа и Пушкина, и да ли се она може у нечему поредити са везом Гетеовом са својим претходником у овом низу највећих имена, Шекспиром, али веза између Шекспира и Гетеа је многоструко блиска и, са Гетеове стране, била и хотимична. Од шесторице највећих, двојица су — Руси. Можемо бити сигурни да код Радована Зоговића ниједна реченица није олако написана. Кога све нема поред ових шесторице! А Мајаковски је међу њима!

Неколико година пре одговора датих Миловићу (1979) одговорио је, на анкету московске *Иностране литературе* (1973) о значају превођења, позивајући се на „оно што је о томе још 1912. године, једним изузетним поводом, рекао Горки: да није било превођења Шекспира, Гетеа, Балзака, Дикенса итд. на језике нација из којих они не потичу — шта би у том случају било од европске културе?“⁹⁾ и додао свој избор писаца, који почиње управо именом Горкога. И у овако строгој селекцији, код Горкога, стоји Гете, сасвим природно, одмах за Шекспиром. Поучан је пример доброг укуса у понашању што Горки не намеће своје, чак ни веома велике Русе.

Миловић подастире Зоговићу Гетеа и Гетеове цитате за могуће паралеле између Гетеа и Зоговића. Ако их, наравно, Зоговић прихвати. Сасвим зоговићевски је одговор на Миловићево призивање Гетеа за пример Зоговићу: „Најприје допустите да заборавам први ставак Вашег питања — оно о Гетеу. Иначе не бих могао да Вам одговорим — смијешно, чак непристојно испа-

⁹⁾ Радован Зоговић, *Перевод и интернационална култура комунизма*, у: *Иностранная литература*, Орган Союза писателей СССР, Москва, март 1973, стр. 253.

да: Гете је тако, а ја овако...“ (223). Питање је повезано с Гетевим називањем својих дела „одломцима велике исповести“. Пошто тако одбаци упоређење, запути се Зоговић својим путем. А на питање испред тога: о категорији *доживљенога*, на примеру Гетеовог романа *Сродне душе* (у питању стоји уобичајени превод наслова *Изборна сродства*) упустио се у своје тумачење.

Лако би човек могао помислити да ово питање и није било потребно, и да и ми који нисмо књижевници, и који не морамо бити ни историчари књижевности, знамо да је однос између доживљаја и написаног дела, или и само усмено исприповеданог доживљаја, веома вишеслојан, веома различит код разних писаца, код разних књижевних родова, код разних преносилаца, а понајчешће видљив, мање или више, из сваког написаног дела појединачно. Али: овде је ово питање испало врло корисно, јер је навело Зоговића да се упусти у дефинисање које вреди и као леп прилог примању Гетеа у нашој књижевности. Али иза тога Зоговић брзо остави Гетеа и пође ка својој понајдоживљенијој теми — револуцији. Иза речи „Гете тако, а ја овако [...]“ окрену: „У рату сам, и то још ујесен 1941. године, почео да смишљам поему о устанку — „Топови у трави“ (224). Но Миловићу пође за руком да извуче лепо објашњење о значајној теми.

Давно пре ових одговора које је Миловић успео да добије од Зоговића и да тако осигура веродостојан извор за проучавање повезаности биографије и књижевног дела Радована Зоговића, позабавио се Зоговић Гетеом као примером у једној расправи о културном наслеђу. Али онда с позивом на Маркса и Енгелса. То је у чланку *Осуде без призива*, штампаном 1938, у ком полемише са Жарком Пламенцем (псеудоним Арпада Лебла). „Код Гетеа, оснивачима научног социјализма није се радило о томе да у 'час пркосном, поспрдном генију који презире свијет, час обазривом, с малим задовољном, ускогрудом филистру', — поред филистра не виде и генија“. Затим се исто тако позива на њих и за Балзака и Толстоја¹⁰). Циљ је навођења Гетеовог примера да се аналогичном покаже како је „метод Жарка Пламенца у својој суштини, у цјелини, онакав какав не треба да буде“, да је „извођење књижевних дјела директно из програма политичких покрета [...] вулгаризаторски поступак“ (47).

Некада су се, у Караџићево време, позивали код нас на Гетеове похвалне судове о српској народној поезији, да их супротставе онима који су ту поезију потцењивали. А овде се, столеће касније, позива на Гетеов пример, учећи се заправо на поступку Марксовом и Енгелсовом, за то како ваља бранити место у културном наслеђу домаћих писаца, овде њих осморице, почев од Боре Станковића, Кочића, Ђипика, преко Јанка Веселиновића,

¹⁰) Као нап. 2, стр. 44. А у напмени на стр. 353 објашњава зашто се, због цензуре, нису онда наводила имена тих класика: Маркса, Енгелса; Лењин се цитирао „као трећи класик научног социјализма“; а као „настављачи“ оснивача — Лењин и Стаљин.

Вјенцеслава Новака, до Јосипа Козарца, Шимуновића и Цанкара¹¹⁾).

Трећи повод да Зоговић укључи Гетеа у своја књижевнотеоретска размишљања је песма *Зидање Скадра*. У делу *Предговора* својој антологији *Црногорске епске пјесме разних времена* који говори о *Зидању Скадра*, песми „насталој на бази неке легенде, управо неког предања о времену кад су се свакојаким боговима приносиле и људске жртве“ (25), Зоговић се упушта у полемiku с једним објашњењем Гетеовог запрепашћења због „варварских осећања“ у овој песми. Подвукавши у оцени с којом код нас полемиче неко трећи са Гетеом, а с којом сада полемиче Радован Зоговић, део закључка да су „српско у тој легенди [...] само браћа Мрњавчевићи“, надограђује: „Испада, дакле, да је „страшна и дивља легенда“ дошла од неког другог, од Срба „горег“ народа, а да су од нас узета само имена Мрњавчевића“. Зоговић подвлачи интернационално, наравно, и у овој легенди. „А што се тиче Гетеовог згражања, „страхоте“ и „дивљине“ легенде, — легенда као и историја није ни за згражање ни за одброваче, није ни да се хвали ни да се осуђује, него да се изучава у развоју, да се објасни механизмом самог живота људског друштва“ (26).

Зоговић се задржао овде, такорећи у ходу, на Гетеовом мишљењу, преузетом из друге руке. Но кад је реч о „варварском“ у легендама, о чему се у контексту песме о зидању Скадра ево изјашњавају¹ и два песника, да подсетимо понеког читаоца, ради потпунијег поимања и самог Гетеа, да је и Гете обрадио једну од најварварскијих легенди, ону о Танталовцима, и то у једној од својих највећих драма, у *Ифигенији на Тавриди*. Премного је суровости и у легенди о Грети, у оквиру легенде о Фаусту. А ето око и тих сурових легенди настала су врхунска уметничка дела, међу каква свакако иде и *Зидање Скадра*. Уосталом, иако није легенда, али је на свој начин веома сурова стварност коју опева Зоговић у песми, са мотивом из Гетеове Немачке, *Поражени спартаковац пред ислједником носкеовцем*. Најварварскије је у читавој ствари то што те легенде постају метафоричне и остају тим путем у некој предугој актуелности, као нека врста псетских шифри за непоетску стварност, као један од многих облика „продужења у историји“, како многосмислено записује Зоговић у *Ауторовој напомени уз Књажеску канцеларију*. Зоговић је предуго бивао у околностима да се служи песничком шифром, па се питамо како је могуће да он без видљиве ироније говори овде о „времену кад су се свакојаким боговима приносиле и људске жртве“ као о времену које више не траје, као да се и даље не приносе „свакојаким боговима [...] и људске жртве“.

Биће да је Пастернак препевом *Фауста* најснажније примакао Зоговића Гетеу и постао тако главним посредником између

¹¹⁾ У истом чланку наводи као примере и „Толстоја, Гончарова, Клајста итд.“ Стр. 55.

Гетеовог дела и нашег песника¹²). Наравно да је Зоговић читао *Фауста* и у српскохрватским преводима, али се одушевио Пастернаковим препевом.

У Зоговићевом примерку овог препева, који сам позајмљивао од њега и раније, има подоста обележавања његовом руком. И по тим обележавањима — разуме се, не свим — осећа се читаочево књижевнокритичарско односно књижевноисторијско и књижевничко интересовање. Нпр. наспрам подвучена два стиха која говори Директор: „Избытком мысли поразить нельзя, / Так удивите недостатком связи“, обележена на левој маргини вертикалном цртом и знаком, написано је на десној маргини, са стрелицом из правца ова два стиха, оловком и уоквирено правоугаоником: „Данашњи модернизам“ (42). Зоговић се и задржао оловком баш на овом делу *Фауста* због дијалога о песнику и његовом месту. А у *Прологу на небу* обележена су, на једном месту, само три стиха (51). Узалуд сам очекивао да ће га привући Мефистово одважно неподаничко понашање према Господу, али оловка тамо није застајала. Но зато сачекује изненађење при крају првог Фаустовог монолога, у сцени *Ноћ*, пред појавом Духа. Поред петнаестак стихова, који почињу ретком „Клубятся облака“ и завршавају са „Явись! Пусть это жизни стоит!“ (59), стоји, у висини 5—6 ових стихова, на десној маргини, забелешка Радовановом оловком: „Оваквог римовања има у „Књ. канц.“ То би требало да значи: Или да је Зоговић употребио сличан стих са алузијом на ово место у руском препеву *Фауста* или да је — што је вероватније — и касније читајући негде *Фауста* запазио да ови стихови подсећају на стихове у *Књажеској канцеларији*. Једва видљива полукружна линија на десној маргини указује на то да се забелешка односи на петнаест стихова. Разуме се, у руском препеву, што овај податак чини и симболичном илустрацијом за високу меру посредништва руског језика између светских књижевности и филозофија, с једне стране, и Зоговића, с друге. Кома би, без ове забелешке, или неке овакве, пало на памет да тражи сличности између *Фауста* и *Књажеске канцеларије*!

Обележене стихове говори Фауст, да подсетимо, у сцени *Ноћ*, над знаком Духа Земље. Чини нам се да би песма — из *Књажеске канцеларије* — *Свитање у лугу Радовањском* (22), песма у свитање, у празно, кад је „ни ноћ ни дан“, могла бити једна од две, у слободним ритмовима, које могу да подсећају на обележене стихове у Пастернаковом препеву *Фауста*. Друга би могла бити — такође из *Књажеске канцеларије* — *Тужба сиромаша Микаила Јовановића књазу Господару* (101 и д.). И *Фауста*, у монологу, спада осећање: да ни пас тако живео не би. „Риму“ узимамо овде не у смислу слика, него — у смислу версификације. Није забелешка писана за штампу, него за себе, па ваља бити и опрезан и селективан у коришћењу таквих података за овакве прилоге.

¹²) Гете. *Фауст*. Перевод с немцког Б. Пастернака, Москва 1957.

Ако рукописна скраћеница „Мај.“ поред мастилом подвучена три стиха (106), такође у препеву *Фауста*, означава Мајаковског, онда и то иде у прилог претпоставци да се Зоговић присећа и своје *Књажеске канцеларије* читајући, поново, после њеног настанка, овај део *Фауста*. *Канцеларија* је писана „између 1969. и 1973. године“, а Пастернаков препев носи годину издања 1957.

Био је очигледно веома пажљив читалац руског прпева *Фауста* и сва је прилика да му се враћао.

Из Гетеовог времена, из врхунске епохе немачке књижевности, филологије и филозофије, још три су имена којима бисмо овде да проширимо досадашњи списак, иако њима нећемо приметно проширити и знање о теми нашег прилога. То су: Јакоб Грим, Хајнрих фон Клајст и Фридрих Хелдерлин.

С Јакобом Гримом се Зоговић сретао већ читајући о Вуку Караџићу и српској народној поезији, коју је, као и Његоша, темељито изучавао. У лектиру последњих година Зоговићевог живота упала је и домаћа монографија о Гриму, изишла из штампе јануара 1984. Читао ју је, и њу са забелешкама оловком, највероватније зато што је добио примерак с ауторовом посветом. Уз посвету је тамо речено: „да је и Јакоб Грим био човек артикулсане речи, и са попршта. И да је и он то, домаћем апсолутизму, скупо платио“. Дакле, ипак једно упоређење са Гримом, са дивљењем за обојицу, које из уске пријатељске комуникације износимо ево и пред читаоца. Нема тумачења околности: да је Радован Зоговић умро на рођендан Јакоба Грима, 4. јануара. Кад су угледни берлински професори долазили да Јакобу Гриму честитају рођендан, он је уместо код куће био у библиотеци. И тако нешто лежало би и Радовану Зоговићу.

Потражио сам из Радованове библиотеке, увек преко Вере Зоговић, и Клајстовог *Михаела Колхаса* у преводу Јована Поповића¹³⁾. Потражио сам тај примерак и зато што је Радован много волео Јована Поповића и упечатљиво приповедао о његовој несебичности, а и због карактера новеле и Колхасовог „огромног бола што је свет тако неправедно уређен“¹⁴⁾. Из тог бола због неправедног уређења света и развијали су се многи и књижевни и политички подстреци и код Радована Зоговића и код Јована Поповића. Међутим, у примерку који сам добио нема читаочевих трагова. Мало је вероватно да је Радован читао *овај* примерак, а исто тако је мало вероватно да није читао Поповићев превод и, свакако, Поповићев поговор о Клајсту. Значило би да се овај примерак нашао у Радовановој библиотеци, али да он не спада у његову лектиру.

У питању да ли је уништавао шта од својих рукописа наводи Јевто Миловић Радовану Зоговићу као примере Гогоља и Хајнриха Клајста, а Зоговић на то узвраћа да „сваку паралелу“

¹³⁾ Heinrich von Kleist, *Michael Kohlhaas*. Iz jednog letopisa. Prevod sa nemačkog originala Jovan Popović, Beograd: Eos 1938.

¹⁴⁾ Речи из Поповићевог превода, стр. 26.

између великих писаца и себе види, „са свим пријатељским обзирама речено“ — „као неумјесну“¹⁵). На типично Миловићево питање: „Фридрих Хелдерлин је“ радио тако и тако, а како Радован Зоговић, стоји опет типично зоговићевски одговор: да не жели да себе поставља ни уз кога од оних које Јевто истиче, „па дакле ни уз Хелдерлина“, али да ће одговорити на питање, идући, наравно, и опет, својим путем¹⁶). Упоређења односно асоцијације намеће овде Миловић у постављеним питањима, а Зоговића воде vlastite асоцијације врло често ка великим руским писцима.

Међу писцима које је Зоговић читао ваљда последњих месеци, ако не и последњих недеља живота, био је, рекосмо, и Штефан Цвајг. Цвајга смо, у младости, тридесетих година века, читали можда највише са два разлога. Први, што се налазио на листи забрањених писаца у Немачкој после доласка националсоцијалиста на власт (1933). Забране су и ту деловале као најбоља реклама. А друго, да се он толико чита — више од многих такође гоњених писаца — била је разлогом и блискост његовог дела Фројдовом. После Фројда — психоаналитичара узимали смо да читамо Штефана Цвајга као примењеног Фројда у новели. И то се примало као ново, а ново је деловало и као да је револуционарно.

Откуда Штефан Цвајг у последњој лектури Радована Зоговића?

Преко руског превода у совјетском часопису *Иностранная литература*¹⁷).

Четири деценије после Цвајговог самоубиства у емиграцији (1942) изписао је (1982) његов дотле непознати, и недовршени роман, нађен у заоставштини. Немачки издавач му је дао један, суптилнији, цвајговски наслов, *Rausch der Verwandlung*, што би — тешко преводиво — на српскохрватском требало да значи *Опијеност преображајем*. А руски преводилац други, *Кристина Хофленер*, поједностављен, по главном лику у роману. Појава романа је — каже се у уводној белешци *Иностране литературе* — деловала сензационално. Додамо ли томе да је Штефан Цвајг, како стоји у белешци о њему (157), издаван у Совјетском Савезу неколико пута, почев од издања у 12 томова (1928—1932) с предговором Максима Горког, па у 7 томова (1963), па у четири тома (1984), и, ево, 1985. превод дотле непознатог романа, онда је читаочева радозналост сасвим припремљена и тим путем. У поментуј белешци роман се означава и као „оштра“ критика „ау-

¹⁵ Као нап. 4, стр. 223.

¹⁶ Исто, стр. 227.

¹⁷ У рубрици *Литературное наследие*, у преводу с немачкога од Н. Бунина, свеске за јули, август и септембар 1985. године. — Немачки оригинал: Stefan Zweig, *Rausch der Verwandlung*. Roman aus dem Nachlaß 3, Herausgegeben und mit Nachbemerkingen versehen von Kurt Beck, Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag 1982, стр. 5—310 + (Nachbemerkungen) 311—329. Примерак који сам имао у рукама, позајмљен новембра 1986. из библиотеке Културно-информативног центра СР Немачке у Београду, имао је дотле (од 4. маја 1983) равно двадесет — у картон књиге унетих — читалаца.

стријске стварности у периоду између два светска рата“. И Радовану се допао овај, цвајговски танано исприповедани роман.

Колико ли је онакво уважавање Штефана Цвајга у Совјетском Савезу — дванаестотомно издање с предговором Максима Горког! — могло утицати и на примање Цвајга у Југославији између два светска рата?¹⁸⁾ Сигурно утолико више што је Горки био у оно време забрањивана лектира у нашој, а Цвајг у својој земљи. Колико ли је пак на Зоговићево одвајање времена — у последњим месецима живота — за читање Цвајговог романа могло непосредно утицати оно бескрајно, на свој начин јуначки спонтано писање Максима Горког Штефану Цвајгу? Кажемо „непосредно утицати“, јер су та писма, и Цвајгу, одабирана и превеђена у Зоговићевој кући¹⁹⁾. Зоговић је Горкога одавна, од своје младости, и волео и преводио. Зоговић је умео и много да воли. И остајао пркосно веран и Горкоме. Ево и преко Цвајга, кога је Горки волео. Тешко је одолети оној унутрашњој сузи, која не сме да се види, пред сузом горостаса: Кад један Горки пише Цвајгу како је плакао над његовом новелом *Писмо непознате жене!* Ко буде проучавао примање Штефана Цвајга код нас и у послератном периоду, имаће захвалне грађе и у овим преведеним писмима Максима Горког упућеним њему.

Цвајгова врста модерности, наравно само једна од разних које се вечито сучељавају, смењују, изједначају и тако редом, није била од оних врста чији носиоци ниподаштавају неједномишљенике и проглашавају за незналице оне који им нису присталице.

Зоговић је давао оштар отпор оној „модерности“ одн. помодности коју је осећао „као настојање горњег друштвеног реда да се и споља одвоји од доњег“. Узели смо ове речи као најједноставнији опис моде из Зоговићеве расправе *Осуде без призива* (1938), речи којима он објашњава такав отпор и Боре Станковића према моди²⁰⁾, бранећи Бору Станковића од — Жарка Пламенца. То „настојање горњег друштвеног реда да се и споља одвоји од доњег“ дирало је подједнако у Зоговићево етичко колико и у естетско, што ће већ од оног времена значити: и политичко осећање. Те врсте је, чини нам се, Зоговићев „антимодернизам“²¹⁾. За такав „антимодернизам“ налазиће саговорнике првенствено код марксистичких историчара и теоретичара књижевности. Као

¹⁸⁾ На Одсеку за германистику Филолошког факултета у Београду одбранила је (7. дец. 1984) магистарски рад Љубица Трифуновић под насловом *Штефан Цвајг на српскохрватском језичком подручју*. За позајмљени примерак типотиска захвалан сам њеном ментору професору дру Мирку Кривокапићу. Рад обухвата време до Другог светског рата.

¹⁹⁾ *Максим Горки, 300 писма књижевницима о књижевности*. Превод и избор Вере Зоговић. Београд: Југославијапублик и Народна књига, 1985, стр. 241—3, 245, 261—3, 294—5, 328—9, 331—2, 335.

²⁰⁾ Као нап. 2, стр. 59.

²¹⁾ В. о томе мисаон, креативан, неконвенционално писан есеј Радојице Таутовића *Прилог за портрет пјесника*, у 3. броју *Стварања* за 1985. годину, посвећеном Радовану Зоговићу, стр. 315 и д.

паралелне појаве домаћим модернистима — имамо утисак да су то у првом реду надреалисти и њима блиски писци — бележиће оловком и као читалац нпр. руске *Историје западноевропске књижевности новог доба*²²). Смета му и у књижевности и у науци о њој понашање оних људи, особито груписаних, који себе сматрају духовном аристократијом, или бар тако изгледају Зоговићу, и гледају на све друге с неке замишљене, а и умишљене висине. Смета му и оно што би се могло назвати снобизмом. Осећа као једну врсту притиска искључивост са којом се нашим читаоцима нуди као ново много чега што за историју књижевности већ одавна није ново, па се у име тих обновљених варијанти ниподаштава оно што стоји ван тих варијанти. Зоговић чита критичке описе и тумачења појава у страним књижевностима, те и у немачкој, већ као добар зналац домаће књижевности, па у тим појавама запажа, и на маргинама читаних књига често бележи шта се од тога, већ старог, нуди домаћем читаоцу као ново и модерно. Поред одговарајућег текста Шилерове *Историје западноевропске књижевности*, у ком се говори, под наводницима, о „дијалогу међусобног неразумевања“ и о уметности „за одабране“ дописао је Зоговић мастилом да је модерност тога и тога, домаћег писца „стара [...] близу 100 година“²³). Не толико колико у поглављу о француској књижевности, али ипак довољно да вреди да такође буде запажено, има обележених односно кратко коментарисаних паралела и у поглављу о импресионизму, декадентству и неороматизму у Енглеској²⁴).

И у поглављу о импресионизму и симболизму у немачкој књижевности²⁵), најзанимљивијем за нашу тему, има подоста обележених места. У тексту под руским насловом *Герман Бар*, подвучена су четири реда о полемици Хермана Бара с Паулом Ернстом о књижевности и историјском материјализму (115), полемици поводом које је, како стоји у штампаном тексту, Енгелс написао познато писмо Ернсту. Поред подвученог текста стоји и Радованов знак, а на унутрашњој страни задње корице написано је, и уоквирено, мастилом, четвороугаоником: „Видјети још једном Енгелсово писмо Паулу Ернсту, поводом његове полемике с Х. Баром о Ибзену и др.“ Потражио сам то писмо у Радовановом приручном примерку књиге К. Маркс — Ф. Енгелс, *Об искуствима*²⁶). То Енгелсово писмо П. Ернсту стоји под насловом *Критика социолошког схематизма*²⁷). Ова примерак у руском преводу, могао је једно време бити реткост код нас — издање од 1938! И Херман Бар и Паул Ернст привлаче Зоговићеву пажњу преко Енгелса.

²²) Франц Шиллер, *История западно-европейской литературы нового времени*, Москва 1937, том Ш.

²³) Стр. 13. Додуше није сасвим јасна бројка 100. Јасне су прве две цифре: јединица и нула, а нејасна трећа, коју смо прочитали као нулу.

²⁴) Стр. 72 и д.

²⁵) Глава четврта, 54 и д.

²⁶) Као нап. 1.

²⁷) Стр. 28—31. У београдском преводу Лифшицовог избора, „Култура“ 1960: на стр. 21—23, под насловом *Критика социолошког схематизма*.

Нисам тражио Зоговићев примерак и београдског издања овог избора, за који верујем да постоји. Но да додамо, овим поводом, и питање: Да ли је можда време да се направи нов избор текстова о уметности и књижевности из дела Маркса и Енгелса, јер овај избор јесте стандардан, али можда је он већ и стар, или би бар требало проверити његову репрезентативност после толико деценија. Можда му се неће имати много шта додати, можда још мање одузети, али зашто не испитати?

У тексту о Хугу фон Хофмансталу, тамо где се говори о понашању писаца Хофмансталова типа (125), по којима је народ, следи подвучени текст: „уродлив и пошл’; они не видят иног выхода, кроме культа красоты, аристократической гордости и одиночества“, стоји на маргини, мастилом: „Крлежа“. Ова латиница указује на много раније читање? Поред одговарајућег текста (128), нпр. у одељку *Стефан Георге и писатели журнала 'Листки искусства'*, стоји мастилом, на левој маргини, уоквирено четвороуглом: „Епигонство и ту — наших 'модерниста'! Мала слова од 1892!“ Овде су забелешке са више читања, од којих би новије могло да потиче негде из седамдесетих година, јер су убачени листићи — три њих, по један, између страница 128 и 129, 132—133, 134—135 — делови листа из неког материјала Црногорске академије наука и умјетности, у ком је реч и о културној размени, сва је прилика с Академијом уметности Немачке Демократске Републике. На једном листићу стоји наиме бројка „197.“, где ће се уметнути одговарајућа година, а на једном стоји „Титограду од 14. новембар“. Значило би да отприлике у време кад у ЦАНУ, вероватно, присуствује договарањима о сарадњи између те академије и одговарајуће немачкодемократске, чита ово поглавље о немачкој књижевности, опет вероватно, за неки чланак или наступ? Коинциденција је свакако занимљива. Папирићи са траговима текста о сарадњи ЦАНУ, међу чије је најугледније — не умемо рећи и да ли међу најугицајније — чланове спадао Радован Зоговић, са немачкодемократском Академијом уметности, уметнути у совјетску *Историју западноевропске књижевности*, добијају своје значење када се узму у овом контексту. Иначе, да смо наишли на трагове овог текста, из Академијиних материјала за неку седницу, у некој другој књизи, не бисмо ни обратили пажњу на њих.

Наспрам једног текста о Штефану Георгеу (130), записано је име Марка Ристића. Георге, како је приказан у овој историји књижевности, подсетио је Зоговића, незгодном асоцијацијом, на аристократизам у књижевности, а и тај аристократизам је изазивао код њега доживљавани, а не књишки отпор класног карактера. Тај оштри отпор је својствен Зоговићу и као читаоцу. Мислимо на трагове његових реговања подвлачењем и бележењем по маргинама властитих судова о немаргиналним савременицима.

Никад ни безличан ни дволичан, него пркосно личан у свом постоваћењу са својим схватањем и политике и поетике, Зоговић је био марксист на темељима племенске етике. А ни та, племен-

ска етика не оставља места ни за безличност ни за дволичност. По њој се живи за оно шта ће остати иза човека: по добром гласу, а не по стеченом богатству. И за слободу без страха. Драшкови причање о млетачким тамницама повод му је за готово суров обрачун са суровостима свога времена. „Стравична прича о страху у полицијској држави, то је такође реакција човјека из људске заједнице гдје су такав страх, жбири, шпијуни и доставе — непознати. Страх као продукт и основа друштвеног и државног система, као отров који нагриза људе, — та поетска спознаја је Његошева вјерност свом јунаку, себи као човјеку који је порастао у племену, као мислиоцу и реалистичком, непоткупном пјеснику. Одиста, да Његош није написао ништа друго до Драшкову причу о млетачким галијама, тамницама и страху, опет би био велики пјесник, примјер како треба схватити поезију, њен однос према животу, функцију њену у друштву“²⁸⁾ Је ли могуће да је онако, пркосно неустрашиви Радован Зоговић умео да овако осети и уобличи доживљај страха! И да такав доживљај страха као предмета борбе и политиком и поетиком подигне на висину нужне идејности уметничке слике! И није ли овде племе, које је nestало, идеализовано као супротност поретку страха, који је настао? Неочекивано слично — и тотално независно слично — Гримовом идеализовању германске старевине насупрот сувременим скоковитим померањима у схватањима правичности и морала ранокapиталистичког реда ствари и величина? Негде смо у близини Грима, а независно од икаквог „утицаја“ из тог правца, када Зоговић, опет с пуним разлогом, записује „да је истинска штета што Енгелс, пишући ‚Поријекло породице, приватне својине и државе‘, није, очито, знао за Караџићев спис о црногорском родовско-племенском уређењу“, што „истина, ниуколико не би измијенило његове основне поставке засноване на исцрпним материјалима из историје многих племена и народа Европе, Америке, па и Азије и Аустралије, али би у ‚Поријекло породице, приватне својине и државе‘ можда ушао низ података с нашег тла [. . .]“²⁹⁾.

Зоговићево наглашено настојање да буде самосвојан и у ставу и у стилу није и без високе мере самосвести. А није ли и та толико наглашена самосвојност облик протестовања против безличности, било да ова потиче из застрашености, конформизма, или из психологије крда?

Но било како било, преко Радована Зоговића примали смо немачке писце, односно оцене њиховог уметничког и политичког деловања, сва је прилика највише: посредством руског језика, совјетске литературе, Маркових и Енгелсових текстова у руском преводу, а потом у домаћим преводима. Можда је ово, за једно време, био интернационалан облик примања немачке књижевности: у саставу марксистичке идеологије и посредством језика прве

²⁸⁾ *О племену у „Горском вијенцу“ и тим поводом*, Друштво за науку и умјетност Црне Горе, Гласник III, Одјељење умјетности, књ. 1, стр. 43. Прештампано у књизи *Успутно о незаобиланом* (овде нап. 4), стр. 33 и д.

²⁹⁾ Исто, стр. 11.

земље социјализма. Био је то најефикаснији вид деловања немачко-руске повезаности у глобалним, па и у немачко-југословенским културнополитичким просторима.

Све то: са и дословце прихваћеним схватањем о постојању две Немачке, од којих је Зоговићу била блиска, већ по идеолошкој и историјској генеалогiji, социјалистичка Немачка, а за исто толико далека, она друга: капиталистичка. Теза о две различите културе у свакој националној култури као да се овде у неку руку поистоветила са изградњом две системски различите државе у оквиру једног народа. Песма *Поражени спартаковац пред исљедником носкеовцем*, у збирци *Лично, сасвим лично*³⁰), и део текста у ком се задржава на Травену и пораженој баварској совјетској републици, у нештампаном предавању *Горки у Нолиту*, једна су од ретких мотивских отварања према Немачкој у Зоговићевом стиху и прози, а усмерени су на ту тематику: револуционарни напори и контрареволуционарни отпори. На опасност од националсоцијалистичке Немачке, иза 1933. године, и најгласније су и најхрабрије — и на крају и најделотворније — упозоравали људи Зоговићеве генерације и идејне оријентације. Зоговићеви антихитлеровски стихови у затуреној песми из студентских дана, баш зато што налази за потребно да их помене у одговорима Миловићу³¹), сигнални су за овај део теме макар се више тицали агресивно офанзивне националсоцијалистичке политике него дефанзивно примењене прогресивне поетике.

Miljan MOJAŠEVIĆ

DEUTSCHE DICHTUNG BEI RADOVAN ZOGOVIĆ

Eines der Werke, welche Radovan Zogović in den letzten Wochen seines Lebens gelesen hat, ist der unvollendete Roman von dem bekanntlich auch von Maxim Gorki sehr geschätzten Stefan Zweig »Rausch der Verwandlung«, und zwar in russischer Übersetzung (»Kristina Hoflener«), gewesen. — Von den deutschen Lyrikern hat Zogović vermutlich Johannes R. Becher am nächsten gestanden. Majakovski, Becher und Zogović werden in Beziehung zueinander gebracht. — Goethes »Faust« hat Zogović in Pasternaks russischer Umdichtung ergriffen.

Der Aufsatz beschließt die Feststellung: Zogović repräsentiere in bedeutendem Maße die Aufnahme der deutschen Dichtung, welche auch durch Vermittlung der russischen Sprache und der marxistischen Literatur im serbokroatischen Sprachraum stattgefunden habe.

³⁰) Радован Зоговић, *Лично, сасвим лично*, Београд: Просвета 1971. стр. 112—113.

³¹) Као нап. 5, стр. 232 и д. Наслов песме је био *Месо за Хитлера*.